

УДК 355.01-025.26(470:477):316.776.23

Інформаційний аспект гібридної війни росії проти України

Геннадій ГРЕБНЬОВ

доцент з/н
Київський національний
університет культури
і мистецтв
вул. Коновальця, 36
01133, Київ, Україна
g.grebnov@gmail.com
ORCID 0000-0002-8395-797X
© Гребньов Г., 2023

У статті досліджено інформаційний складник гібридної війни, розв'язаної росією проти України. У цьому контексті розглянуто методи та інструменти, що використовує країна-агресор, а також актуальні питання інформаційної безпеки та «медіагігієни», які постають перед українцями. З'ясовано, що на нинішньому етапі повномасштабної агресії ворог все більше вдається до проведення інформаційно-психологічних спеціальних операцій, продукування та поширення відвертої дезінформації, маніпуляцій та фейків. Як інструменти інформаційної війни широко застосовуються традиційні та новітні ЗМІ, зокрема соціальні мережі. Методом моніторингу, синтезу та контент-аналізу доведено, що з огляду на медіабезпеку найбільш ризикованими джерелами інформації є такі соціальні мережі, як Telegram, YouTube та Facebook. Водночас за період повномасштабного вторгнення росії спостерігається тенденція щодо збільшення кількості громадян, для яких основним джерелом отримання інформації є саме соціальні мережі. А тому особливої актуальності набувають питання медіагігієни, головними складниками яких є вміння оцінити й відфільтрувати «небезпечний» контент та відповідальне ставлення до поширення інформації. Стосується це як пересічних користувачів соціальних мереж, так і професійних журналістів та блогерів. Питання медіаосвіти є надзвичайно важливими не лише для конкретного індивіда, який отримує інформацію зі ЗМІ та соціальних мереж, а й загалом для національної безпеки держави, яка має ефективно реагувати на інформаційні атаки ворога. В умовах війни медіаграмотність населення набуває все більшого значення, тож поліпшення рівня обізнаності співвітчизників має стати одним із пріоритетних завдань органів влади та численних громадських інститутів.

Ключові слова: медіабезпека, медіаграмотність, фейки, маніпуляції, дезінформація, інформаційна війна, інформаційно-психологічні спеціальні операції, гібридна війна.

INFORMATION ASPECT OF RUSSIA'S HYBRID WAR AGAINST UKRAINE

Henadii Hrebnov

Associate Professor

Kyiv National University of Culture and Arts,

36, Ye. Konovaltsia St., 01133, Kyiv, Ukraine

g.grebnov@gmail.com

ORCID 0000-0002-8395-797X

The article examines the information component of the hybrid war waged by Russia against Ukraine. In this context, the methods and tools used by the aggressor country, as well as the current issues of information security and "media hygiene" facing Ukrainians are considered. It is found that at the contemporary stage of full-scale aggression, the enemy is increasingly resorting to information and psychological special operations, producing and disseminating outright disinformation, manipulations, and fakes. Traditional and new media, including social networks, are widely used as information warfare tools. Using monitoring, synthesis, and content analysis methods, the article proves that, in terms of media security, the riskiest sources of information are social networks such as Telegram, YouTube, and Facebook. At the same time, during the period of Russia's full-scale invasion, there has been a tendency to increase the number of citizens for whom social media is the principal source of information. That's why media hygiene issues are of particular relevance, with the main components being the ability to assess and filter out "dangerous" content and a responsible attitude to the information dissemination. This applies to both ordinary social media users and professional journalists and bloggers. The issue of media education is extremely important not only for the individual who receives information from the media and social networks but also for the state national security which must effectively respond to enemy information attacks. In a time of war, media literacy is becoming increasingly important, so improving the level of awareness of our compatriots should be one of the priorities of the authorities and numerous public institutions.

Keywords: media security, media literacy, fakes, manipulation, disinformation, information warfare, information and psychological special operations, hybrid war.

Актуальність теми

Повномасштабна агресія російської федерації проти України не обмежується лише боями на лініях зіткнення. Вона триває й на інформаційному фронті в прямих ефірах, традиційних і новітніх засобах масової інформації та соціальних мережах. Це війна за уми людей, і росія в ній не гребує будь-якими брудними методами. Розпочалося інформаційне протистояння в межах гібридної війни, розв'язаної росією не 24 лютого 2022 року, а відразу після закінчення «холодної війни» та розвалу Радянського Союзу. Вже тоді російські засоби масової інформації генерували наративи про єдиний слов'янський народ, «руській мір», єдину історію та єдиний економічний простір. Після окупації Криму в 2014 році росія розпочала гібридну війну проти України, моделюючи зовсім іншу, далеку від дійсності реальність. І головні атаки було здійснено саме на інформаційному фронті. На другий рік повномасштабного вторгнення, аби виправдати скоєні воєнні злочини, геноцид українців, обґрунтувати агресію, дискредитувати ЗСУ, зменшити підтримку України з боку союзників, а найголовніше — посіяти хаос та розбрат в нашій державі, ворог застосовує весь арсенал інформаційної війни. Тож ефективна протидія агресорові на інформаційному фронті така ж важлива, як і на лінії зіткнення.

Стан розробки проблеми

Проблеми дослідження гібридної війни у своїх працях висвітлили В. Горбулін, Г. Почепцов, Д. Кілкуллен, П. Куляс, В. Жадько, М. Требін, П. Померанцев, В. Панченко, Г. Яворська. Зокрема, в колективній монографії науковців Національного інституту стратегічних досліджень за загальною редакцією В. Горбуліна, що вийшла друком 2017 року, всебічно вивчено таке явище, як гібридна війна в перспективі агресії росії проти України. Автори монографії акцентують увагу на особливостях ведення гібридної війни у воєнному, політичному, економічному, дипломатичному, гуманітарному сегментах. Г. Почепцов, досліджуючи інформаційні війни, зосереджується на історії їхнього виникнення та методології. Також у працях Г. Почепцова вперше запроваджено поняття смислових війн. П. Померанцев досліджує інструменти ведення російської агресивної пропаганди та маніпулювання громадською думкою. Науковці також вивчали й інформаційний складник гібридної війни, зокрема й на прикладах ведення її російською федерацією проти України.

Окремі праці стосуються широкомасштабного вторгнення росії та застосуванням ворогом інформаційних атак.

Завдання статті: дослідити інформаційний складник гібридної війни росії проти України на нинішньому етапі, інструменти та методи інформаційної агресії та заходи, що вживаються для протидії ворогу.

Виклад основного матеріалу

Український досвід протидії гібридним війнам сягає 1918-1920 років, коли більшовицька влада росії вела боротьбу з новими національними державними утвореннями на теренах колишньої російської імперії. Вже тоді більшовики застосовували привабливі гасла, проводили інформаційні кампанії, підтримуючи уряди колаборантів. Всі ці заходи було спрямовано насамперед на створення хаосу та громадянського протистояння в нових національних державах. І як наслідок — формування проросійського уряду та визнання його легітимності.

На думку Володимира Горбуліна (2017) «... гібридна війна не є поверненням до стану «холодної війни». Вона приходить їй на зміну в супроводі ланцюжків гарячих конфліктів як нова, ускладнена й нестабільна форма відносин на міжнародній арені» (с. 16).

У воєнній доктрині росії немає безпосереднього визначення поняття гібридної війни, але говориться про комплексне застосування воєнної сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невійськового характеру, які реалізуються через широке використання протестного населення й сил спеціальних операцій.

Ще в жовтні 2010 року, перебуваючи на посаді прем'єр-міністра, путін затвердив програму «Інформаційне суспільство (2011 — 2020 роки)», яка передбачала спрямування з федерального бюджету на розвиток пропаганди 40,6 млрд. доларів США. А вже станом на 2013 рік путінська влада підпорядкувала собі всі основні засоби масової інформації та була готова до розв'язання агресивної інформаційної війни проти України.

За даними міністерства фінансів рф у перші два місяці війни з державного бюджету країни-агресора на фінансування державних ЗМІ було спрямовано 17,4 млрд. рублів, що в 3,2 рази більше, ніж за аналогічний період 2021 року (Ткаченко, 2022).

Зважаючи на нові виклики та загрози, 28 грудня 2021 року Указом Президента України Володимира Зеленського № 685/2021

було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2020 року «Про стратегію інформаційної безпеки України» (Президент України, 2020).

За два місяці до повномасштабної агресії росії проти нашої країни зазначений документ констатував, що «... *інформаційна політика російської федерації — загроза не лише для України, але й для інших демократичних держав. Спеціальні інформаційні операції російської федерації спрямовуються на ключові демократичні інституції (зокрема, виборчі), а спеціальні служби держави-агресора намагаються посилити внутрішні протиріччя в Україні та інших демократичних державах*» (Президент України, 2020).

Стратегія інформаційної безпеки акцентує увагу на соціальних мережах як суб'єктах впливу в інформаційному просторі та зазначає, що в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій недостатній рівень медіаграмотності «... супроводжується зменшенням критичності сприйняття інформації, створює підґрунтя для можливих маніпуляцій громадською думкою, що сприяє зростанню впливу дезінформації та деструктивної пропаганди» (Президент України, 2020).

У контексті поліпшення медіаграмотності необхідно враховувати специфіку роботи засобів масової інформації, вміти застосовувати інструменти для перевірки повідомлень ЗМІ та відповідально ставитися до поширення контенту. І такі навички стосуються як пересічних споживачів інформації, активних користувачів соціальних мереж, так і професійних журналістів та блогерів, які в умовах війни теж нерідко потрапляють на гачок ворожої пропаганди, поширюючи неперевірену інформацію.

За дослідженнями агенції «Info Sapiens», що були проведені в травні 2022 року на замовлення ГО «Детектор медіа», 13 відсотків населення України має низький рівень медіа грамотності, 33 — нижчий за середній, 45 — вищий за середній та лише 10 — високий (*Індекс медіаграмотності, 2022*). Проте слід зазначити, що з початку повномасштабного вторгнення росії рівень медіаграмотності населення України дещо підвищився. Про це насамперед свідчить більш критичне ставлення наших співвітчизників до споживання та поширення інформації. Поліпшенню рівня медіаграмотності сприяють і системні заходи державних органів влади, деяких вітчизняних засобів масової інформації, громадські ініціативи, спрямовані на розвінчування ворожої пропаганди.

Серед таких ініціатив — національний проєкт «Фільтр», започаткований Міністерством культури та інформаційної політики України, подкаст «Русский фейк иди на ...» ГО «Детектор медіа», розробки медіа-організації «Інтерньюз-Україна», проєкти «Stop-Fake» Могилянської школи журналістики та сайт міжнародної волонтерської спільноти «InformNapalm», що за допомогою відкритих джерел перевіряє інформацію про події на фронті. Досить ефективною є діяльність фактчекінгових ініціатив «НотаЄнота», «VoxCheck», «БезБрехні». Для консолідації зусиль фактчекінгової організації з різних країн світу після повномасштабного вторгнення росії об'єдналися в проєкт «UkraineFacts». Також необхідно відзначити й діяльність Центру протидії дезінформації при РНБО України, національної агенції «Укрінформ» та Суспільного мовлення щодо протидії ворожій пропаганді та поліпшення рівня медіаосвіти співвітчизників.

Нині досить слушною є й ініціатива Міністерства культури та інформаційної політики України щодо створення «Інформаційного Рамштайну». За словами міністра культури та інформаційної політики України Олександра Ткаченка «... мета такого об'єднання країн цивілізованого світу полягає в тому, аби змінити стратегічні підходи, протидіяти дезінформації росії та підтримати українські медіа» (Ткаченко, 2022). Слід зауважити, що на міжнародному рівні завдано досить потужного контрудару по російській пропаганді. Так, з лютого 2022 року понад 30 країн заблокували мовлення каналів RT і Sputnik, Rossiya24, TV center International, RTR Planeta. Аби ефективно протистояти росії та перемагати її в інформаційній війні, маємо розуміти тактику й стратегію ворога та передбачати напрями «основного удару» й природу таких атак. Отже, визначимо найголовніші складники інформаційної війни, розв'язаної росією. Насамперед, це поширення фейків та маніпуляцій. Якщо фейк — це підробка, фальшивка, яка поширюється спеціально для того, аби дезінформувати аудиторію (Мудра, 2016), то маніпуляція — це напівправа, коли достовірна інформація подається разом із брехнею, а суттєві деталі, факти й події просто замовчуються.

Російська пропаганда та дезінформація значною мірою базуються на сформованих наративах. У традиційному розумінні наратив — це текст, що описує сукупність пов'язаних між собою реальних чи вигаданих подій, фактів, або вражень. Як вважає Георгій Почепцов у статті «Наратив як інструментарій: від літературознавства до боротьби з тероризмом», «нاراتив несе в собі

ідеологію, оскільки він є поглядом на світ з цілком конкретної позиції, звідки випливають поняття ворога/друга» (Почепцов, 2008).

У контексті війни проти України в російському політикумі та засобах масової інформації використовуються наративи, що базуються на вигаданих чи маніпулятивних фактах і подіях. Наведемо найпоширеніші з них:

- спеціальна воєнна операція відбувається за планом, її мети буде досягнуто;
- росія воює не з українським народом, а з київським нацистським режимом;
- росіяни та українці — єдиний народ;
- Україна — не суверенна держава, а антиросійський проєкт, який фінансує колективний Захід, аби дестабілізувати росію;
- росія воює з колективним Заходом.
- Таких наративів російської пропаганди можна навести досить багато, деякі з них кремлівські політтехнологи та ідеологи «руського міра» формували протягом десятиліть.

Для поширення фейків, маніпуляцій та дезінформації кремль використовує весь спектр інформаційних ресурсів та механізмів пропаганди. Насамперед це державні засоби масової інформації, соціальні мережі, зокрема дописи блогерів та «незалежних експертів».

Ще одним механізмом просування кремлівських наративів та пропаганди «руського міра», а значить і досягнення мети інформаційної війни, є організація та проведення інформаційно-психологічних спеціальних операцій (далі — ІПСО). До їхньої розробки та проведення здебільшого залучаються спеціальні служби держави-агресора. Зауважимо, що в системі міністерства оборони російської федерації такі підрозділи були створені на підставі указу президента рф в лютому 2014 року й на той час налічували майже 1000 військовослужбовців; їхнє фінансування становило 18 млрд. руб. Основну частину активних дій покладено на «добровольців», «активістів» та інші «підконтрольні» невійськові сили та засоби (Вдовенко та ін., 2021, с. 74).

Інформаційно-психологічні спеціальні операції спрямовані насамперед на досягнення конкретних результатів за допомогою поширення спеціально підготовленої інформації, впливу на емоції, настрої людей, формування громадської думки та створення хаосу. А кінцевою метою більшості спецоперацій ворога на нинішньому етапі війни є забезпечення умов для подальшої окупації України. Як відзначає Центр протидії дезінформації при Раді національної

безпеки та оборони України, структурними компонентами таких спецоперацій є дезінформація, маніпуляція, кібератаки, применшення чи перебільшення потрібної інформації.

За терміном дії ІПСО поділяють на довгострокові та короткострокові. У контексті російської агресії довгострокові — це ті, що спрямовані на розхитування внутрішньополітичної ситуації в Україні, дискредитацію вищого політичного керівництва нашої держави і ЗСУ, послаблення підтримки українців на міжнародній арені тощо. Короткострокові операції спрямовані на формування відповідної громадської думки, створення хаосу під час тих чи інших подій. Центр протидії дезінформації наводить резонансні ІПСО, що провів ворог після 24 лютого 2022 року.

Так, у перші дні війни небайдужі українці активно шукали диверсантів та посібників окупантів, які ставили мітки на будівлях чи дорогах. У повідомленнях, поширених численними засобами масової інформації, насамперед соціальними мережами, йшлося про те, що за допомогою таких міток через супутники наводяться ракети на об'єкти. Така інформація не відповідає дійсності. Хоча подібні мітки існували та існують, адже їх можуть наносити геодезисти, дорожники, будівельники тощо. Метою цієї ІПСО було посіяти паніку та недовіру в суспільстві, відтягнути значні сили правоохоронців на реагування на подібні факти.

Наступним прикладом довгострокової ІПСО є дезінформація щодо вторгнення в Україну білоруських військ. Такі повідомлення теж неодноразово активно тиражували як засоби масової інформації, так і соціальні мережі, насамперед телеграм-канали. Мета цієї спецоперації — провокування паніки та збільшення напруги в суспільстві.

Прикладом короткострокових інформаційно-психологічних операцій російських спецслужб були повідомлення про заплановане завдання масованого ракетного удару 9 травня 2022 року та 24 лютого 2023 року, виготовлення Україною «брудної» ядерної бомби, обов'язковий військовий облік та мобілізація жінок, підготовка ЗСУ до застосування хімічної зброї тощо. Одним зі складників інформаційно-психологічних спеціальних операцій ворога є й кібератаки. За даними групи аналізу загроз Google (TAG), порівняно з 2020 роком, торік росія на 250 відсотків збільшила хакерські атаки на Україну, а на країни НАТО — більш ніж на 300. Організаторами таких інформаційно-психологічних операцій виступають, як правило, спецслужби. Зважаючи на це, й протидіють

таким операціям насамперед спеціальні державні органи. Від початку повномасштабного вторгнення росії та запровадження у нашій державі воєнного стану «інформаційні війська» України почали відвойовувати свої позиції, втрачені з 2014 року.

Так, при Раді національної безпеки й оборони України було створено Центр протидії дезінформації, який на системній основі протидіє російській пропаганді та розвінчує фейки, пов'язані з агресією проти України. Значно активізувалася робота пресслужб «силових» структур та державних органів влади, які систематично надають інформацію про події, пов'язані з обороною держави.

Провідні українські телерадіоканали з 24 лютого долучилися до створення марафону «Єдині новини», де подається інформація від надійних джерел, зокрема урядових та силових структур. А вже 18 березня 2022 року Рада національної безпеки та оборони своїм рішенням надала об'єднаному марафону офіційний статус. Можна дискутувати про якість контенту, дотримання журналістських стандартів, проте в умовах воєнного часу створення «Єдиних новин» стало безпрецедентним кроком у національному інфопросторі, спрямованим на гарантування інформаційної безпеки держави. Відповідно до опитування, проведеного компанією Internews, серед громадян, які використовують телебачення як джерело новин, 94 відсотки знають про марафон «Єдині новини», а понад 60 — б дивляться його щодня. З цього загалу співвітчизників 84 відсотки довіряють інформації, отриманій з телемарафону (*Опитування USAID-Internews, 2022*).

Водночас назване дослідження засвідчило, що телебачення залишається джерелом новин лише для 36 відсотків опитаних, тоді як ще 2015 року цей показник становив 85. На цьому тлі зростає роль соціальних мереж, з яких отримують інформацію 74 відсотки українців. Серед цієї кількості найбільше прихильників мережі Telegram — 66 відсотків, YouTube — 61 та Facebook — 58 (*Опитування USAID-Internews, 2022*).

Одним із чинників зростання популярності соцмереж є їхня оперативність. В умовах війни — повітряних тривог, небезпеки обстрілів, окупації, під час евакуації — люди прагнуть отримати правдиву інформацію якнайшвидше. Адже від цього інколи залежить їхнє життя та здоров'я.

Проте такий контент не завжди якісний, а іноді він просто містить дезінформацію та стає інструментом в руках ворога під час проведення ним інформаційно-психологічних спеціальних операцій.

Зважаючи на це, досить актуальним в умовах війни є дотримання медіагігієни в соціальних мережах. А саме — отримання інформації з каналів офіційних медіа, державних структур чи представників офіційних органів влади, блокування анонімних каналів.

Висновки

На нинішньому етапі війни ворог не відмовився від своїх планів щодо ведення агресивної пропаганди з метою нагнітання паніки й створення хаосу в українському суспільстві та дискредитації України на міжнародній арені. Для цього росія повною мірою використовує як традиційні, так і новітні засоби масової інформації, зокрема соціальні мережі.

Ефективна протидія ворожій пропаганді та перемога в інформаційній війні можливі за умови консолідації зусиль державних органів влади, громадських організацій, засобів масової інформації, журналістів, блогерів та всіх небайдужих громадян. Важливою в цій боротьбі, безумовно, є й підтримка України державами цивілізованого світу.

Одним із важливих чинників перемоги України в інформаційній війні є підвищення медіаграмотності населення, тобто здатності адекватно оцінити отриману інформацію, перевірити її та відповідально ставитися до поширення контенту. До таких просвітницьких заходів уже активно долучилися як державні структури, так і громадські організації, котрі започаткували фактчекірські та медіаосвітні проекти, спрямовані на спростування російських фейків і маніпуляцій, викриття інформаційно-психологічних спеціальних операцій ворога. Однак поліпшення рівня медіаграмотності потребує більш системного та комплексного підходу. Враховуючи те, що навіть після перемоги України у цій війні російська пропагандистська машина ще деякий час буде працювати та завдавати шкоди нашій державі, необхідно опрацювати питання щодо розробки та запровадження дисциплін з медіаграмотності в закладах середньої освіти.

Ворожі інформаційно-психологічні спеціальні операції та пропаганда досягають своєї мети в тих сферах, де існують інформаційний вакуум, брак інформації чи відсутнє оперативне реагування відповідних структур. Тож зазначені фактори та особливості надання інформації в умовах воєнного стану мають враховувати насамперед пресслужби «силових» структур, державних та місцевих органів влади.

СПИСОК БІБЛОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Вдовенко, С. Г., Ганенко, С. О., & Гульков, М. О. (2021, 8 липня). Інформаційне підґрунтя гібридної війни рф проти міжнародного порядку. В *Гібридна війна: сутність, виклики та загрози* (с. 73–75). Національна академія Служби безпеки України.
- Горбулін, В. П. (Ред.). (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. Національний інститут стратегічних досліджень.
- Ділай, А. (2019). Війна за Україну: від інформаційних операцій до прямого вторгнення. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*, 45, 13–20. <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2019.45.9974>
- Жадько, В. О., Клименко, О. І., Куляс, П. П., Марків, О. Т., Полтавець, Ю. С., Харитоненко, О. І., Харчук, О. В., & Шевчук, С. В. (2018). *Гібридна війна і журналістика: проблеми інформаційної безпеки*. Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Індекс медіаграмотності українців. Друга хвиля дослідження Детектора медіа*. (2022, 1 травня). Детектор медіа. <https://bit.ly/3yHgLXI>
- Мудра, І. (2016). Поняття «фейк» та його види у ЗМІ. *Теле- та радіожурналістика*, 15, 184–188.
- Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа*. (2022, 29 листопада). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3621415-opituvannya-usaidinternews-sodo-spozivanna-media.html>
- Почепцов, Г. (2008). Наратив як інструментарій: від літературознавства до боротьби з тероризмом. *Політичний менеджмент*, 4 (31), 3–11.
- Президент України. (2020, 14 вересня). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від року «Про стратегію національної безпеки України»* (Указ № 392/2020). <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
- Ткаченко, О. (2022, 30 вересня). «Інформаційний Рамштайн» — початок єдиного інформаційного фронту країн-союзників. Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/09/30/7369845/>
- Центр протидії дезінформації. (2023, 25 лютого). *Яка мета кремлівських ІПСО у війні проти України?* <https://cpd.gov.ua/main/yaka-meta-golovnyh-kremlivskyh-ipso-u-vijni-proty-ukrayiny/>
- Яворська, Г. М. (2016). Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*, 4, 41–48.

REFERENCES

- Center for countering disinformation. (2023, February 25). *Yaka meta kremlivskykh IPSO u viini proty Ukrainy?* [What is the goal of the Kremlin IPSO in the war against Ukraine?]. <https://cpd.gov.ua/main/yaka-meta-golovnyh-kremlivskyh-ipso-u-vijni-proty-ukrayiny/> [in Ukrainian].
- Dilai, A. (2019). *Viina za Ukrainu: Vid informatsiinykh operatsii do priamoho vtorhnnennia* [The war of Ukraine: From information operations to direct infringement]. *Visnyk of the Lviv University. Series Journalism*, 45, 13–20. <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2019.45.9974> [in Ukrainian].
- Horbulin, V. P. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: Ukrainyskyi front* [Global hybrid war: The Ukrainian front]. National Institute for Strategic Studies [in Ukrainian].
- Індекс медіаграмотності українців. Друга хвиля дослідження Детектора медіа* [Media Literacy Index of Ukrainians. The second wave of media detector research]. (2022, May 1). Детектор медіа. <https://bit.ly/3yHgLXI> [in Ukrainian].

- Mudra, I. (2016). Poniattia "feik" ta yoho vydy u ZMI [The concept of "fake" and its types in the media]. *TV and Radio Journalism*, 15, 184–188 [in Ukrainian].
- Opytuvannia USAID-Internews shchodo spozhyvannia media [USAID-Internews survey on media consumption]. (2022, November 29). Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3621415-opituvanna-usaidinternews-sodo-spozivanna-media.html> [in Ukrainian].
- Pocheptsov, H. (2008). Naratyv yak instrumentarii: Vid literaturoznavstva do borotby z teroryzmom [Narrative as a toolbox: From literary studies to the fight against terrorism]. *Political Studies*, 4(31), 3–11 [in Ukrainian].
- President of Ukraine. (2020, September 14). *Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid roku "Pro stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy"* (Decree № 392/2020). <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> [in Ukrainian].
- Tkachenko, O. (2022, September 30). "Informatsiinyi Ramshtain" — pochatok yedynoho informatsiinoho frontu krain-soiuznykiv ["Information Ramstein" is the beginning of a unified information front of the allied countries]. *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/09/30/7369845/> [in Ukrainian].
- Vdovenko, S. H., Hanenko, S. O., & Hulkov, M. O. (2021, July 8). Informatsiine pidgruntia hibrydnoi viiny rf proty mizhnarodnoho poriadku [The information foundation of the Russian hybrid war against international order]. In *Hibrydna viina: Sutnist, vyklyky ta zahrozy* [Hybrid war: Essence, challenges and threats] (pp. 73–75). Natsionalna akademiia Sluzhby bezpeky Ukrainy [in Ukrainian].
- Yavorska, H. M. (2016). Hibrydna viina yak dyskursyvnyi konstrukt [Hybrid war as a discursive construct]. *Strategic priorities. Series: Politics*, 4, 41–48 [in Ukrainian].
- Zhadko, V. O., Klymenko, O. I., Kulias, P. P., Markiv, O. T., Poltavets, Yu. S., Kharytonenko, O. I., Kharchuk, O. V., & Shevchuk, S. V. (2018). *Hibrydna viina i zhurnalistyka: Problemy informatsiinoi bezpeky* [Hybrid war and journalism: Information security problems]. Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].